

Պրոֆ. Բորիս Բարթ (Կոնստանց, Գերմանիա)*

ԵՐԻՏԹՈՒՐՔԵՐԻ ՎԱՐՉԱԿԱՐԳԸ ԵՎ ՀԱՅԵՐԸ

Խոսք հայ ընթերցողին

Մի առիթով Ուինսթոն Չերչիլը ցեղասպանությունը բնութագրել է իբրև «հանցագործություն առանց անունի», իսկ 1915 թ. հայերի ջարդերը նկարագրող ականատեսներից մեկը դժվարացել է բնորոշել այն, քանզի խոսքը «մի կոտորածի մասին է, որը փոխում է կոտորածի ողջ իմաստը»: 1944-ին լեհական հրեա, իրավաբան Ռ-աֆայել Լենկինը կիրառեց «genocide» բառը, որը մեծ արագությամբ տեղ գտավ աշխարհի բոլոր լեզուներում և հաճախ գործածվում է իբրև «ցեղասպանություն» (գերմ. «Völkermord»-Լ.Ս.) բառի հոմանիշ**։ 1948 թ. նորաստեղծ Միացյալ Ազգերն, ի վերջո, հրապարակեցին, այսպես կոչված՝

Գ. (Թ) Կարի, քիվ 3 (35) հուլիս-սեպտեմբեր, 2011

ՎԵՄ համահայկական հանդես

* Կոնստանցի համալսարանի պրոֆեսոր Բորիս Բարթը 2006 թվականին հրապարակել է մի ուշագրավ աշխատություն՝ «Գենոցիդ: Ցեղասպանությունը 20-րդ դարում. պատմություն, տեսություններ և հակատեսություններ», Մյունխեն, «Բեկ» հրատարակչություն, 2006 (Boris Barth, Genozid. Völkermord im 20. Jahrhundert. Geschichte. Theorien. Kontroversen. Verlag C.H. Beck. München 2006), որի մի ենթագլուխը՝ «Երիտթուրքերի վարչակարգը և հայերը», նվիրված է Հայոց ցեղասպանության պատմությանը: Հեղինակը հոժարական համաձայնել է իր աշխատության այդ հատվածը հայերեն թարգմանելու՝ մեր աշխատակցի առաջարկին և գրել է հայ ընթերցողին ուղղված իր խոսքը: Պատմագիտության հայրենիքում՝ Գերմանիայում հրապարակված այս ուսումնասիրությունն առաջին հերթին ուշագրավ է նրանով, որ հիրավի՝ գերմանական ճշգրտությամբ, մեկ առ մեկ մերժում է Հայոց ցեղասպանության փաստը նսեմացնելու, հերքելու կամ «արդարացնելու» փորձերը: Ընդունվել է տպագրության 18.09.2011: հմբ.:

** Պրոֆ. Բորիս Բարթն իր աշխատության մեջ 20-րդ դարում արձանագրված գենոցիդի տարբեր դրսևորումներից անվիճելի է համարում ընդամենը երեքը՝ Հայոց ցեղասպանությունը, Հոլոքոսթը և Ռուանդայի տուցիների 1994 թ. ցեղասպանությունը: Ընդամենի հեղինակը տվյալ հանցագործությունը բնորոշել է և՛ «genocide», և՛ «Völkermord» («Ֆյոլկերմորդ») եզրույթներով: «Völkermord» հասկացությունը որպես «genocide» բառի համարժեք, օգտագործվել է նաև 1948 թ. դեկտեմբերի 9-ի կոնվենցիայի գերմաներեն պաշտոնական տարբերակում: (Տես՝ Մուշեղյան Ալբերտ, Արմին Թեոֆիլ Վեգները «ցեղասպանություն» իրավական տերմինի հեղինակ, «Ազգ» օրաթերթ-Մշակույթ, Եր., 2011, N 7, 23 ապրիլի): Մեր կողմից իրականացված թարգմանության մեջ նույնպես պահպանվել է «Völkermord» և «genocide» եզրույթները զուգահեռ և համիմաստ գործածելու սկզբունքը՝ առաջինը ներկայացնելով «ցեղասպանություն», իսկ երկրորդը՝ «գենոցիդ» բառերի միջոցով: Լիանա Ա. Սաֆարյան:

ցեղասպանության կոնվենցիան, ինչը կոչված է պատժի ենթարկելու և կանխելու ցեղասպանությունը, և այն ստորագրվեց աշխարհում նշանակալից դեր ունեցող գրեթե բոլոր պետությունների կողմից: Այդ կոնվենցիան սկզբունքորեն ուժի մեջ է առաջօր: Այնուհանդերձ, այն իրենից ներկայացնում էր նաև քաղաքական բնույթի փոխզիջում, իսկ որոշ ձևակերպումներ անգամ հստակ չեն կամ մեկնաբանելու տեղիք են տալիս, մասնավորապես, երբ խնդրո առարկան անցյալի ուսումնասիրությունն է:

2006-ին երբ ես գերմաներենով հրապարակեցի մի գիրք 20-րդ դարի ցեղասպանությունների մասին, իմ առաջնային նպատակն էր նախ՝ փոքր-ինչ առարկայացնել գերզգայունությամբ լցված քննարկումները, ինչպես նաև պատմականորեն հնարավորինս ճշգրիտ վերլուծել, թե ինչ է իրենից ներկայացնում գեոնոցիդը: Եվ ապա՝ իմ նպատակը ցեղասպանությունների զարգացումն ամենայն մանրամասնությամբ նկարագրելը չէր, քանի որ այն կհանգեցներ վայրագությունների մի անեզր շղթայի:

Ովքեր ցանկանում են տեղեկություն ստանալ նացիոնալ-սոցիալիստական Գերմանիայի կողմից եվրոպացի հրեաների, Առաջին աշխարհամարտի ընթացքում հայերի, իսկ 1994-ին՝ Ռուանդայում տուցիների նկատմամբ իրականացված ցեղասպանությունների մասին, նրանք արևմտյան գրականության մեջ կգտնեն բավականին ծավալուն ու բացառիկ մանրամասներ: Իմ պարագայում, սակայն, նպատակս էր համեմատական կարգով ներկայացնել հասարակական այն կառույցներն ու գործընթացները, որոնք անցյալում պատճառ են հանդիսացել պետական նմանատիպ հանցագործությունների համար:

Պատմաբանների, հասարակագետների, քաղաքագետների և բազում այլ գիտնականների մոտ վիճահարույց է՝ արդյո՞ք անտիկ ժամանակներում եղել են ցեղասպանություններ, թե՞ դրանք մի երևույթ են, որոնք տեղի են ունեցել միայն 20-րդ դարում: Այս քննարկումն ընթանում է հակասական փաստարկներով, և այստեղ ևս ընթերցողը կարող է գտնել համապատասխան գրականություն: Այնուհանդերձ, հատուկ պետք է նշել, որ ծայրահեղորեն բարդ է թվում ցեղասպանությունների առարկայական, սրափ ու գիտական վերլուծություն ներկայացնելը: Քննարկումներն այն հարցի շուրջ, թե արդյոք որևէ կոնկրետ դեպքում խոսքը ցեղասպանության մասին է, հաճախ ուղեկցվել և ուղեկցվում են սուր զգայունությամբ: Սկզբունքորեն՝ զուտ պատմական վերլուծությունների ընթացքում, շարունակաբար խաղի մեջ են մտնում նաև քաղաքական շահերն ու արտաքին քաղաքական գործոնները և իրենց ազդեցությունն են գործում քննարկումների վրա, չնայած այդ ընթացքում նոր հիմնավոր եզրահանգումներ չեն ձևավորվում:

Գերմանիայի Գաշնային Հանրապետության առավել ազդեցիկ պատմաբանները վաղուց արդեն կասկած չունեն այն հարցում, որ 1915 թ. Օսմանյան կայսրությունում սկսված հայկական ջարդերը կրել են համակարգված բնույթ: Ցեղասպանության իրողությունն անվիճելի է: Այնուհանդերձ, այսօր, ինչպես անցյալում, կան մեծ քանակությամբ վիճահարույց հարցեր, որոնք վերաբերում են երիտթուրք առաջնորդների կողմից որոշումների կայացման հիմքերին և ցեղասպանության անմիջական կազմակերպմանն ու մահվան երթերին: Այսօր ևս ուսումնասիրության բաց ոլորտ է այն հարցը, թե ինչպե՞ս 20-րդ դարի ընթացքում՝

գել է Օսմանյան կայսրության ամբողջականությունը: Անշուշտ, օսմանյան վերնախավի սուբյեկտիվ տեսանկյունից հայերի ազգային նկրտումները թաքնված սպառնալիք էին կայսրության միասնության համար: Ռուսական իմպերիալիզմն օգտագործեց հայկական ազգայնականությունը, որն առաջացել էր 19-րդ դարի վերջում, որպեսզի խաղարկի հայկական դժգոհությունները Օսմանյան կայսրության դեմ: Արդեն 19-րդ դարի կեսերին հայերը քաղաքական ու մշակութային գործունեություն էին ծավալում Ռուսաստանում, իսկ ռուսական ցարերը միջազգային վեհաժողովների օրակարգում բազմիցս դնում էին Հայաստանի հարցը: Նման օրինակ է 1878 թվականի հունիս-հուլիսին կայացած Բեռլինի վեհաժողովը: Բեռլինյան պայմանագրում եվրոպական մեծ տերություններն ընդունեցին հայերի խնդրանքները՝ քրդերի և չերքեզների հարձակումներից պաշտպանություն ստանալու մասին¹:

Թեև 1890-ականներին և 1908-1909 թթ. օսմանյան իշխանությունները նախաձեռնել էին հայերի զանգվածային կոտորածներ, բայց այստեղ խոսքը վերաբերում էր բռնության ավանդական ձևերին, որոնք կիրառվեցին նաև Ռուսաստանում՝ հրեաների «պոգրոմների» ժամանակ²: Նշյալ ջարդերի պատճառները կարելի է գտնել մի կողմից՝ հայ մտավորականության անկախության ձգտման, մյուս կողմից՝ պետության շահերի մասին օսմանյան պատկերացումների փոխադարձ դիմակայության մեջ: Հայ մտավորական շրջանակներում 1880-ականներին միաձուլվեցին սոցիալիստական և ազգային գաղափարները: Սուլթան Աբդուլ Համիդ երկրորդի համար հայերը Օսմանյան կայսրության մեջ ընթացող բոլոր արատավոր և սխալ զարգացումների մարմնավորումն էին, քանի որ կրթյալ հայերն օժանդակում էին սահմանադրական փոփոխություններին և բարեփոխումներին, բացի այդ՝ ակնկալում էին եվրոպական մեծ տերությունների օժանդակությունը և Ռուսաստանի կողմնակիցներն էին³: Դրանով էլ նրանք, օսմանյան իշխանությունների տեսանկյունից, փաստորեն միակողմանիորեն կորցրել էին իսլամական պետության կողմից պաշտպանված լինելու իրենց իրավունքը: Ջարդերն սկսվեցին 1894-1896 թթ. Սասունում, երբ հայերը, բողոքելով թուրքերի և քրդերի կրկնակի հարկերի դեմ, մի փոքր ապստամբություն սկսեցին: Հայերն Արևմտյան Եվրոպայից հայցում էին պաշտպանություն, և հայ ազգայնականներն էլ Կոնստանդնուպոլսում գրավեցին «Բանկ Օտոմանը», որպեսզի այդ կերպ բոլորի ուշադրությունը գրավեն իրենց ժողովրդի ճնշված վիճակի վրա: Դա արդեն չափազանց էր սուլթանի և օսմանյան ղեկավարության համար, որոնք կազմակերպեցին արյունալի ջարդեր: Կոտորածները բացատրվում էին նրանով,

1 Vgl. Siyamed Othman, Kurdish Nationalism. Instigators and Historical Influences, in: Armenian Review 42, 1989, S. 39-59, hier: S.40; Naimark, Flammender Haß, S. 33.

2 Vgl. Weitz, Century of Genocide, S. 4. Mark Levine, Creating a modern «Zone of Genocide». The Impact of Nation- and State-Formation on Eastern Anatolia, 1878-1923, in: Holocaust and Genocide Studies 12, 1998, S. 393-433; Naimark, Flammender Haß, S. 34.

3 Mark Levine, Creating a modern «Zone of Genocide». The Impact of Nation- and State-Formation on Eastern Anatolia, 1878-1923, in: Holocaust and Genocide Studies 12, 1998, S. 393-433; Naimark, Flammender Haß, S. 34. Vgl. Naimark, Flammender Haß, S. 3 5 f.; Smith, The Holocaust and other Genocides, S. 151; Vahakn N. Dadrian, The Armenian Genocide. An Interpretation, in: Winter, Arriérica and the Armenian Genocide, S. 52-100, hier: S. 53.

որ հայերին պետք է «իրենց տեղը» դնել: Անշուշտ, 1909-ին Ադանայում հրահրված երկրորդ մեծ ջարդը հետագա ցեղասպանության լուրջ նախադեպն էր, քանի որ հանցագործները բնավ էլ չպատժվեցին իրենց կատարած ոճիրների համար⁴:

Թուրքիայում 1908-1909 թթ. խռովություն է բարձրացնում Իթթիհատ կուսակցությունը, որը կոչվում էր նաև «Միություն և առաջադիմություն»: Այն իշխանության եկավ իշխանափոխության երկու փորձերից հետո: Արևմուտքում այս խմբավորումը հայտնի է «երիտթուրքեր» անվանումով: Երիտթուրքերը 1902-ին տեղի ունեցած իրենց առաջին երիտթուրքական կոնգրեսից ի վեր, տարբեր խմբավորումների հիման վրա, ձևավորվեցին իբրև գործունյա և լավ կազմակերպված վերնախավ: Նրանք մեծ մասամբ ներկայացնում էին արևմտյան ազատամտության գաղափարական աշխարհը և ունեին տեխնիկական ու ռազմական լավ կրթություն: Երիտթուրքերն ամենից առաջ ջանում էին արևմտյան գաղափարները հարմարեցնել օսմանյան պայմաններին: Սկզբում նրանց համար անչափ կարևոր էր Օսմանյան կայսրության խարխլված դիրքերի կայունացումը, սակայն նրանց գաղափարախոսության մեջ ի սկզբանե ի հայտ եկավ ազգային պետության և նրա սահմանման խնդիրը: Դրանով ազատամիտ-լուսավորական գաղափարները քողարկված կերպով միախառնվեցին թուրքական մացիոնալիզմին⁵: Դրանից ծնված նոր ընդհանուր գաղափարախոսությունը կայսրության մյուս ժողովուրդների համար վտանգ էր ներկայացնում, քանի որ Օսմանյան կայսրությունը բազմազգ պետություն էր, ուր իշխող օսմանյան վերնախավը փոքրամասնություն էր կազմում:

Արտաքին քաղաքականության բազմաթիվ պարտությունները նպաստեցին, որ երիտթուրքական մացիոնալիզմն Առաջին աշխարհամարտը սկսվելուց առաջ ծայրահեղորեն արմատական դառնա: 1912-ին Իտալիան հարձակում գործեց Կիրենաիկայի վրա և գրավեց Էգեյան ծովի թուրքական կղզիները: 1912-1913 թթ. բալկանյան պետություններն անակնկալ կերպով առանձնացան, բացառությամբ Օսմանյան կայսրության եվրոպական հատվածի մի փոքր մասի: Իսկ բալկանյան երկրները մինչ այդ համարվում էին կայսրության տնտեսության կարևորագույն բաղադրիչը: Թեև Բալկանյան երկրորդ պատերազմում նույնիսկ հաջողվեց հետ գրավել մի քանի փոքր տարածքներ, բայց և այնպես ակնհայտ էր, որ բազմազգ ու բազմակրոն Օսմանյան կայսրության վախճանը մոտ է: Միաժամանակ՝ ռազմական պարտությունների ազդեցության տակ արմատական էր դարձել երիտթուրքերի ներքին քաղաքականությունը:

Գոյություն ունի այն տարակարծությունը, թե որչափ կարևորություն ունեին իթթիհատական վերնախավի գաղափարներն ու մտքերն իրենց քաղաքականության իրականացման համար, որն ազգամիջյան էր դարձնում նախորդ ներքին քաղաքական բախումները: Որոշ հեղինակներ հատկապես նշում են պանիս-

4 Vgl. Naimark, Flammender Haß, S. 3 5 f.; Smith, The Holocaust and other Genocides, S. 151; Vahakn N. Dadrian, The Armenian Genocide. An Interpretation, in: Winter, Arriera and the Armenian Genocide, S. 52-100, hier: S. 53.

5 Zur jungtürkischen Ideenwelt vgl. David Kushner, The Rise of Turkish Nationalism, 1876-1908, London 1977; Roderic H. Davison, Essays in Ottoman and Turkish History 1774-1823. The Impact of the West, Austin 1990; Masami Arai, Turkish Nationalism in the Young Türk Era, Leiden 1992; Sükrü Hanioglu, The Young Türks in Opposition, Oxford 1995; ders. Preparation for a Revolution. The Young Türks, 1902-1908, Oxford 2001.

լամական, մյուսները՝ պանթուրանական գաղափարները: Ջգալի համակարծու-
թյուն կա այն հարցում, որ թուրքական նոր՝ առանձնահատուկ ազգայնականու-
թյունը ենթագիտակցորեն համակված էր պանիսլամական կամ պանթուրանա-
կան պատրանքներով: Այդ նացիոնալիզմը կապված էր Անատոլիայի հետ, որը
համարվում էր թուրքիզմի ծննդավայրը և եվրոպական Թուրքիայի կորստից հետո՝
վերջին հենարանը: Այս ընդհանուր գաղափարախոսությունը «Միություն և
առաջադիմություն» կուսակցության գաղափարական աշխարհ ներմուծեց
իրարամերժ պատկերացումներ, որոնք գտնվում էին թուրքական նացիոնալիզմից
դուրս⁶: Դեռ իր կոնգրեսի ժամանակ՝ 1910 թվականին, «Միություն և առաջադի-
մությունը» հասկացավ, որ փոքրամասնություններին որպես հասարակական
կամ մշակութային միավորներ կազմավորելու իրենց փորձերը ձախողվել են: Այդ
ժամանակ հավանաբար սկսվեց օտտոմանիզմի՝ նացիոնալիզմի և թուրքիզմի
վերածվելու գործընթացը: Կոնգրեսը հանգամանալից քննարկեց՝ ինչպես պետք է
տարածել պանիսլամիական գործունեությունը Կովկասում և Կենտրոնական
Ասիայում: Բրիտանական հյուպատոսության զեկույցներից հայտնի է, որ դրանից
հետո գործի դրվեցին լրտեսներ⁷:

Երիտթուրքական վերնախավի վերաբերմունքն իշխանության նկատմամբ
կրում էր սոցիալ-դարվինյան գաղափարների ազդեցությունը, որոնք առաջացել
էին Արևմտյան Եվրոպայում նախորդ տասնամյակներին⁸: Առաջին
աշխարհամարտից առաջ «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցության
ղեկավարությունը վերածվեց բռնապետական, այլատյաց ու անհանդուրժող
խմբավորման, մի հանցախմբի, որը որդեգրել էր ռասիստական բացառիկության
քաղաքականությունը⁹: 1913 թ. հունվարյան խռովությունը, որից հետո
իշխանության գլուխ եկան Էնվերը, Թալեաթը և Ջեմալը, Իթթիհատի զարգացման
տրամաբանական շարունակությունն էր, որը միտված էր բռնապետության:
Իրավիճակը սրվեց, երբ 1913 թ. հունիսին մեծ վեզիր Մահմուդ Շեվքեթ փաշան,
որը «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցության դրածոն էր, սպանվեց մի
ընդդիմադրի կողմից: Իթթիհատը ուժեղացրեց ահաբեկչության մթնոլորտը¹⁰:
Բալկանյան պատերազմների և Առաջին աշխարհամարտի միջև ընկած
ժամանակահատվածում երիտթուրքերն ամբողջովին իրենց ձեռքում էին պահում
օսմանյան պետության պահպանողական-իսլամական բյուրոկրատիային և
իրենց համախոհներին նշանակեցին կարևոր պաշտոններում: 1909-1914 թթ.

6 Vgl. Gerard J. Libaridian, *The Ultimate Repression. The Genocide of the Armenians, 1915-1917*, in: Walliman/Dobkowski (Hg.), *Genocide and Modern Age*, S. 203-23 5, hier: S. 207. Zur Entstehung einer PanIdeologie vgl. Mihran Dabag, *Jungtürkische Visionen und der Völkermord an den Armeniern* in: Kristin Platt/Mihran Dabag (Hg.), *Genozid und Moderne. Strukturen kollektiver Gewalt im 20. Jahrhundert*, Opladen 1998, S. 152-205 Vgl. Akçam, *From Empire to Republic*, S. 13 3 f.

7 Vgl. Akçam, *From Empire to Republic*, S. 13 3 f. Vgl. Bloxham, *Armenian Genocide*, S. 150; Kieser/Schaller, *Völkermord im historischen Raum*, S. 60.

8 Vgl. Bloxham, *Armenian Genocide*, S. 150; Kieser/Schaller, *Völkermord im historischen Raum*, S. 60. Vgl.

Rouben P. Adalian, *The Armenian Genocide*, in: Totten/Parsons/ Charny (Hg.), *Genocidi in the Twentieth Century*, S. 49-96, hier: S. 50.

9 Vgl. Rouben P. Adalian, *The Armenian Genocide*, in: Totten/Parsons/ Charny (Hg.), *Genocidi in the Twentieth Century*, S. 49-96, hier: S. 50.

10 Vgl. Libaridian, *The Ultimate Repression*, S. 218; Dadrian, *The Armenian Genocide*, S. 58 f.

ընթացքում խորհրդարանական-իսլամական ցուցանակի հետևում կայացավ երիտթուրքական բռնապետությունը, որն իր ամբողջական վերահսկողության տակ վերցրեց խոշոր քաղաքները: Օսմանյան կայսրության մուսլիմ Առաջին աշխարհամարտ իրականացվեց միմիայն երիտթուրքական եռիշխանության կողմից: Թե ե՞րբ ընդունվեց այսպես կոչված՝ Հայկական հարցը վերջնականապես «լուծելու» որոշումը, հայտնի չէ, բայց Թուրքիայի՝ պատերազմին մասնակցությունը խիստ արմատականացրեց երիտթուրքերի ներքին ու ազգային քաղաքականությունը:

Թուլացող բազմազգ կայսրության փոխարինումը թուրքական ազգային պետությամբ քայքայիչ հետևանքներ ունեցավ¹¹: Եռիշխանությունը հետևում էր պանթուրքիզմի գաղափարախոսությանն այնպես, ինչպես այն ձևակերպել էին Ջիյա Գյոքալփը և ուրիշ գաղափարախոսներ: Ալլահին և սուլթանին հպատակվելը փոխարինվեց թուրքիզմի ամբողջական երկրպագումով¹²: Չ. Գյոքալփը, որը 1910 թվականից «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցության կենտրոնական կոմիտեի անդամ էր և երիտթուրքերի առաջատար գաղափարախոսը, գովաբանում էր թուրք ջլալիդ գյուղացուն: Թեև նա ամբողջովին չէր հրաժարվել օսմանիզմի գաղափարախոսությունից, այնուամենայնիվ այն ավելի ու ավելի փոխարինեց պանթուրանիզմի տեսիլքով՝ մի կայսրության, որը պետք է հետևեր Չինգիզ խանի օրինակին: Չ. Գյոքալփը Նիցշեի գերմարդուն վերագրեց թուրքին: Բոլոր գաղափարախոսները, որոնք ուզում էին փրկել կայսրությունը, հենման կետ համարեցին թուրքերի մշտական գերակայության գաղափարը¹³: Թուրք մացիոնալիստների շարքերում կային պանթուրքիստներ, համաիսլամականներ և անատոլիացիներ, որոնք որպես մեծ կայսրության վերստեղծման առաջին քայլ՝ ձգտում էին փոքր, բայց միատարր Թուրքիային: 1913 թվականին «Միություն և առաջադիմության» հիմնական ծրագիրը ուղղորդվում էր թուրքական ծայրահեղ մացիոնալիզմով, որը հարում էր նաև պանթուրանիզմին՝ Ասիայում թուրքական ռասայի միավորմանը¹⁴:

Օրեցօր ահագնացող թուրքական մացիոնալիզմի համար շարժիչ ուժ էր նորածին ազգի թշնամիների բացահայտումը: Բալկանյան ազգերը, որոնք մի ժամանակ օսմանյան հպատակներ էին, Ռուսաստանի օգնությամբ վերջ էին տվել թուրքական իշխանությանը: Կուսակցության պանթուրքիստական դոկտրինայի շրջանակներում երկրի ոչ մուսուլմանական ազգերին պատասխանատու դարձրին տիրող ճգնաժամի համար¹⁵: Հայերը հրաշալի կերպով համապատասխանում էին թշնամու կերպարին, քանի որ մեծ տերությունները 1914 թվականի փետրվարի 8-ին՝ երկար տարիների ճնշումից հետո, Օսմանյան կայսրությանը պարտադրեցին հայկական բարենորոգումների ծրագիրը: Այն վեց տարածքները, որտեղ բնակվում էին հայերը, պետք է վերածվեին մեկ նոր

11 Vgl. Smith, The Holocaust and other Genocides, S. 149.

12 Vgl. Richard G. Hovannisian, Etiology and Sequelae of the Armenian Genocide, in: Andreopoulos (Hg.), Genocide, S. 111-140, hier: S. 122.

13 Vgl. Dabag, Jungtürkische Visionen, S. 177-193; Naimark, Flammender Haß, S. 38; Akçam, From Empire to Republic, S. 133 f. und 138.

14 Vgl. Rubinstein, Genocide, S. 131 f.; Naimark, Flammender Haß, S. 39.

15 Vgl. Libaridian, The ultimate Repression, S. 208; Dadrian, The Armenian Genocide, S. 58; Akçam, From Empire to Republic, S. 139.

մարզի ու վերահսկվեին եվրոպական նահանգապետի կողմից, այսինքն՝ միջազգայնացվեին: Պատերազմի սկզբից քիչ առաջ երիտթուրքերը, սակայն, հրաժարվեցին այդ պլանից¹⁶:

Ուսումնասիրությունների մեջ կա մի դրույթ, ըստ որի, ի տարբերություն Հոլոքոսթի՝ հայերը պատերազմից առաջ պաշտոնական քաղաքականության կողմից խտրականության չէին ենթարկվում: Դրա վկայությունն է այն փաստը, որ օսմանյան վերջին՝ 1914 թվականին ընտրված խորհրդարանում 259 պատգամավորներից 14-ը հայեր էին: Նույնիսկ «Միություն և առաջադիմության» գլխավորած կառավարական համակարգում կային մի քանի հայեր: Միայն պատերազմի հետ միասին իրավիճակը հիմնովին փոխվեց¹⁷: Այնուամենայնիվ, Օսմանյան կայսրության՝ Առաջին աշխարհամարտին միանալուց առաջ բացահայտ ահազանգեր կային: Երիտթուրքերը կարևորագույն դաս էին քաղել Բալկանյան երկու պատերազմներից. եվրոպական Թուրքիայի հանկարծահաս ուժազրկումն անհավատարիմ բնակչության կողմից մի տեսակ դաշույնի հարվածի հետևանք էր դիտվում: Նման ընթացքը կանխելու համար Առաջին աշխարհամարտն սկսվելուց առաջ արդեն միջոցառումներ էին ձեռնարկվում հայերի և հույների դեմ¹⁸: Պատերազմի սկզբին գոյություն ունեւր զանգվածային սպանությունների գաղտնի վտանգ, որը սրվեց այն հիվանդագին պատկերացմամբ, թե հայերն ամբողջովին Ռուսաստանի կողմն են կանգնած: Գաղափարը կայծ էր վառողի տակառի մեջ¹⁹:

Հայերի ոչնչացումն իրականացվեց հատուկ միավորումների՝ «Թեշքիլաթ-Մահսուսա»-ների հսկողության ներքո: Դրանք կազմավորվել էին ռազմական գործերի նոր նախարար Էնվերի կողմից: Այդ միավորումները՝ որպես գաղտնի կազմակերպություն, անմիջականորեն հաշվետու էին կառավարությանը և պետք է կատարեին այն առաջադրանքները, որոնց ունակ չէին պետության պաշտոնական մարմինները: Դրանք ի սկզբանե հիմնվել էին Էգեյան ծովի ափերին բնակվող հույներին արտագաղթի պարտադրելու նպատակով: Այս հատուկ միավորումների գործունեությունը պատերազմից առաջ սահմանափակվեց ֆրանսիական ուժեղ ճնշման տակ: Հատուկ միավորումները համալրված էին մասամբ քրեական տարրերով և վերահսկվում էին Իթթիհատից ընտրված անձանցով: Պատերազմի ժամանակ վերջիններիս հազվադեպ էին հույների դեմ գործի դնում, և նրանց նոր գործունեության ոլորտը Կովկասում հայկական գյուղերը վերացնելն էր²⁰:

1915 թվականի սկզբին երիտթուրք ղեկավարության մոտ հստակ երևում էր

16 Vgl. Naimark, *Flammender Haß*, S.41; Seyhan Bayraktar/Wolfgang Seibel, *Das türkische Tätertrauma. Der Massenmord an den Armeniern von 1915 bis 1917 und seine Leugnung*, in: Bernhard Giesen/ Christoph Schneider (Hg.), *Tätertrauma*, Konstanz 2004, S. 381-398, hier: S. 389.

17 Dieses Argument vor allem bei Rubinstein, *Genocide*, S. 132 f.

18 Vgl. Rolf Hosfeld, *Operation Nemesis. Die Türkei, Deutschland und der Völkermord an den Armeniern*, Köln 2005, S. 132 ff.

19 Vgl. Ternon, *Der verbrecherische Staat*, S. 139.

20 Vgl. Bloxham, *Armenian Genocide*, S. 152; Libaridian, *Genocide of the Armenians*, S. 205; Akçam, *From Empire to Republic*, S. 143fr.; Rubinstein, *Genocide*, S. 135; Naimark, *Flammender Haß*, S. 41.

մեկ կարևոր և ծրագրային ուղղություն՝ հայ ժողովրդի ոչնչացման միտումը²¹: Երբ 1914-1915 թթ. թուրքական հարձակումը ռազմական ղեկավարության անընդունակության պատճառով անհաջողությամբ ավարտվեց, նրանց մոտ ամբաստանվեց հայերի կողմից դրա թվացյալ վիժեցման պատրանքը: Հայ զինվորներին զինաթափեցին, նրանց չափազանց վատ էին վերաբերվում բանվորական ջոկատներում: Զանի որ դրանցում կային բազմաթիվ դասալքության դեպքեր, ուժեղացավ ղեկավարության մոլագարությունը: Թուրքական բանակի հայ զինվորները կա՛մ զանգվածային գնդակահարման զոհ էին դառնում, կա՛մ սրի քաշվում²²: Կային նաև այլ դեպքեր. օրինակ՝ Սիվասում 2000-ից 2500 բանակայինների օգտագործում էին որպես հարկադիր աշխատողներ²³:

Հավանաբար՝ բոլոր հայերին վերջնակապես վերացնելու որոշումը կայացվել է Դարդանելի ճգնաժամի գագաթնակետին: Գալիպոլիի մոտ դաշնակիցների՝ շաբաթներ շարունակված ափհանումը սկսվեց ապրիլի 25-ին, և հենց նույն օրը թուրք ղեկավարները սկիզբ դրեցին ներքին թշնամիների դեմ բռնությունների նոր փուլի²⁴: Հայերի դեմ դաժանությունները 1915-ի ապրիլի կեսին, Վանում, սկզբնավորեցին հակաթուրքական ապստամբություն: Մինչ այսօր այնտեղ կատարվածը բավարար չափով բացահայտված չէ: Հայերի գործունեությունը թուրք պաշտոնյաների դեմ երիտթուրքական ղեկավարության համար ծառայեց որպես հավանական ապացույց՝ հայկական ապստամբության պլանի գոյության համար, և դրանով ընթացք տրվեց լիակատար ոչնչացման ծրագրին: Վանը ծառայեցվեց իբրև արդարացում՝ տեղահանումներ սկսելու համար²⁵:

Պայմանականորեն ցեղասպանության սկիզբ կարելի է համարել 1915 թ. ապրիլի 24-ը, երբ հայտնի հայ գրողներ, մտավորականներ, իրավաբաններ և մտածողներ ձերբակալվեցին ու կախաղան հանվեցին²⁶:

Փաստարկը, թե խոսքը «լոկ» վերաբնակեցման գործընթացի մասին է, որը դուրս էր եկել վերահսկողությունից, համոզիչ լինել չի կարող, քանի որ զանգվածային տեղահանումների հետ գրեթե միաժամանակ, երբ հայկական գյուղերի բնակչությունը անլուր դաժանությունների պայմաններում Սիջազետքի անապատի մահվան ճամբարներ քշվեց, հայ մտավորականները սպանվում էին մեծ քաղաքներում: Դա պատահեց, անշուշտ, որովհետև մտավորականները հուսալի վկաներ էին, նրանք գրի կառնեին իրենց տեսած սարսափները, և ամեն

21 Vgl.; Richard G. Hovannisian (Hg.), The Armenian Genocide. History, Politics, Ethics, London 1992; Ronald Grigor Suny, Looking toward Ararat. Armenia in Modern History, Bloomington 1993; Ulrich Trumppener, Germany and the Ottoman Empire 1914-1918, Princeton 1968; Boris Barth, Der Völkermord an den Armeniern im Ersten Weltkrieg. Die Politik des Deutschen Reiches und die internationale Forschung, in: Geschichte in Wissenschaft und Unterricht 55, 2004, S. 319-337; Wolfgang Gust (Hg.), Der Völkermord an den Armeniern 1915/16. Dokumente aus dem Politischen Archiv des deutschen Auswärtigen Amtes, Springe 2005.

22 Vgl. Hosfeld, Operation Nemesis, 8. 1441.; Rubinstein, Genocide, S. 13 5; Dadrian, The Armenian Genocide, S. 64.

23 Vgl. Dadrian, The Armenian Genocide, S. 66.

24 Vgl. Jay Winter, Under cover of War. The Armenian Genocide in the context of total war, in: ders. (Hg.), America and the Armenian Genocide, Cambridge 2003, S. 37-51, hier: S. 48; Hosfeld, Operation Nemesis, S. 152.

25 Vgl. Bloxham, Armenian Genocide, S. 15 5 und 189.

26 Vgl. Adalian, Armenian Genocide, S. 53; Gilbert, Twentieth-century genocides, S. 15; ähnlich: Hirschfeld, Völkermord im zwanzigsten Jahrhundert, S. 85.

ինչ հայտնի կդառնար արտասահմանում: Այդ պատճառով նրանք կանխավ ոչնչացվեցին:

Գերմանացի և ավստրիացի ականատեսները, որոնց բռնի վերաբնակեցումները բացատրվում էին անվտանգության նկատառումներով, հարց էին բարձրացնում, թե ինչպե՞ս կարող էին հայերը պատուհասել իրենց բնակության վայրերը. չէ՞ որ զինապարտ տղամարդիկ բանակում էին, գյուղերում մնացել էին միայն կանայք, երեխաներն ու ծերերը, որոնք հազիվ թե վտանգ լինեին պետության գոյության համար²⁷:

Ուսումնասիրությունների մեջ հազվադեպ է նշվում, որ պատերազմի գոտուց դուրս գտնվող հայերը չեն տեղահանվել²⁸: Սակայն այս կարծիքը կարելի է հեշտությամբ հերքել: Տեղահանումները սկսվեցին պատերազմական գոտիներում, բայց շուտով տարածվեցին Օսմանյան կայսրության ամբողջ տարածքով: Նույնիսկ հայկական այն համայնքները, որոնք հարյուրավոր կիլոմետրեր ռազմաճակատից հեռու էին և իրենց լիովին չեզոք էին պահում, ենթարկվեցին տեղահանման և իրենց մահը գտան Միջագետքի անապատի համակենտրոնացման ճամբարներում:

Հաճախ հիշատակվող այն փաստարկը, որ երիտթուրքերի վարչակարգը իսկական ցեղասպանություն չի իրականացրել, քանի որ սպանել են միայն այն հայերին, որոնք ապրել են Օսմանյան կայսրությունում, և այդ իսկ պատճառով բացակայում է ամբողջ ազգին վերացնելու մտադրությունը, ճշմարիտ չէ: Ցարական Ռուսաստանի փլուզումից հետո թուրքական բանակը 1918-ի ամռանն առաջացավ դեպի Կովկաս: Այդ ջոկատները, որոնց օժանդակում էին ֆանատիկոս ադրբեջանցիները, անմիջապես սկսեցին կոտորել հայկական բնակչությանը, թեև նման գործունեությունը խոչընդոտում էր ռազմական գործողություններին: Թուրքական այս նոր «սպանության և թալանի պատերազմի» մասին տեղեկությունները (Լյուդենդորֆ) հայտնի դարձան Գերմանական կայսրության մեջ և սաստիկ ցասման ալիք բարձրացրին: Բայց գերմանական Գլխավոր շտաբը 1918-ի օգոստոսին եկավ այն եզրակացության, որ պատերազմական դժվարին կացության պատճառով այլընտրանք չունեն, քան թուրքերին երաշխիքներ տալը²⁹: Թուրքական Կովկասյան արշավանքը վա-բանկ խաղ էր, քանի որ միաժամանակ՝ քրիտանական զորքերն առաջ էին շարժվում Միջագետքում: Դրա հիմքում ռազմավարական ռացիոնալիզմը չէր, այլ պատրանքը՝ ստեղծել պանթուրանական մեծ կայսրություն, որին ամեն կերպ ձգտում էին Էնվերն ու թուրք ղեկավարությունը: Ինչպես նշում էր գերմանացի մի ականատես՝ «հայերի բնաջնջման փորձը Կովկասում կապված էր հենց այդ ցանկության հետ»: Էնվերն այն կարծիքին էր, որ հայերին ժողովրդի և ռազմական հակառակորդի բաժանելն անհնար է, քանի որ նրանք բոլորը թշնամու կողմն են³⁰: Ժիլբերը կարծում է, որ 1918-ին Կովկասում 400. 000 հայ է սպանվել³¹:

Կոտորածները շարունակվեցին Առաջին աշխարհամարտի ավարտից հետո՝

27 Vgl. Dadrian, *The Armenian Genocide*, S. 62 f.

28 So Rubinstein, *Genocide*, S. 136.

29 Vgl. Barth, *Völkermord an den Armeniern*, S. 333.

30 Vgl. Hosfeld, *Operation Nemesis*, S. 277f.

31 Vgl. Gilbert, *Twentieth-century genocides*, S. 18.

մեկ այլ հանցանշանով: 1920-ին Մուսթաֆա Քեմալ Աթաթուրքի զորքերը ներխուժեցին կարճատև կյանք ունեցած անկախ Հայկական Հանրապետություն: Նրանք հրկիզեցին հայկական բազմաթիվ գյուղեր ու քաղաքներ և սպանեցին մոտ 60. 000 հայերի, որոնցից շատերը եղեռնապուրծ փախստականներն էին: Երևանից ոչ հեռու նրանց կանգնեցրեց Կարմիր բանակը, և սա էլ կանխեց հայ ժողովրդի գրեթե լիակատար ոչնչացումը³²: 1921-1922 թթ. կենդանի մնացած հայերը, որոնք փորձում էին վերադառնալ Կիլիկիա, բռնի կերպով վտարվեցին³³:

Շուտով և Մոսկու ենթադրում են, որ հայերը փրկվելու հնարավորություն կունենալին, եթե դավանափոխ լինեին, բայց դա հնարավոր չէր հրեաների դեպքում՝ նացիոնալ-սոցիալիստական Գեմանիայում³⁴: Բռնի մահմեդանականացված հայերի մասին թվային տվյալները տատանվում են 20.000-ի և 200.000 միջև³⁵: Նայմարկը դավանափոխության փաստի առիթով կարծում է, որ հայկական ցեղասպանությանը պակասում է Հոլոքոսթի զանգվածայնությունը: Մոտ 20.000 հայեր դավանափոխ են եղել, հայ որբերին մուսուլմանները որդեգրել են և իսլամի օրենքներով դաստիարակել: Բացի դրանից՝ 250.000-300.000 հայի հաջողվեց փախչել Ռուսաստան³⁶: Շատերն էլ փրկվեցին արաբական տարածքներում: Դա հնարավոր դարձավ, քանի որ ռուսական բանակը 1915-ի սկզբում գրավել էր Օսմանյան կայսրության հայկական տարածքների մի մասը, և թուրքական հատուկ ջոկատները չմոտեցան խաղաղ բնակչությանը:

Փաստարկներ են բերվում, որ երիտթուրքերն ուզում էին բնաջնջել հայ հասարակությանը, իսկ նացիստները՝ բոլոր հրեաներին: Սթիվեն Քաթցի այս փաստարկով պետք է ապացուցվի Շուսհի եզակիությունն ու անմրցելի լինելը³⁷: Տեղահանման անծայր երթերից դուրս էին բերվում գեղեցիկ հայ աղջիկները՝ վաճառելու, ստրկացնելու կամ հարեմներում պահելու համար: Թուրքերի բազմաթիվ զործողությունները հիշեցնում էին ստրուկների ժամանակակից շուկաները: Այն բուրք ընտանիքները, որոնք 1918-ին փրկել էին հայ երեխաների, վերջիններից հանձնեցին ֆրանսիական զորքերին կամ հայկական համայնքին³⁸:

Այն պնդումը, որ այստեղ ցեղասպանության մասին խոսք լինել չի կարող, քանի որ հրեաների համեմատությամբ շատ հայեր կենդանի են մնացել, սին է և անընդունելի: Կային անձինք, որոնց հաջողվեց դավանափոխության միջոցով իրենց կյանքը փրկել, բայց ըստ ժամանակակից ուսումնասիրությունների՝ դրանք բացառություն էին: Երիտթուրքական տեսանկյունից կարևորը նաև այն էր, որ հայ մանուկները, որոնք հայտնվեցին մուսուլմանական ընտանիքներում, իսկ հայ կանայք, որոնք փաստորեն ստրկացվեցին, իրենց ժողովրդի համար նույնպես անվերադարձ էին, կարծես նրանք նույնպես խեղդամահ արված լինեին: Անշուշտ, հայերի ոչնչացումն ամենևին էլ գերազանց կազմակերպված չէր, ինչպես

32 Vgl. Rubinstein, Genocide, S. 138; Naimark, Flammender Haß, S.55.

33 Vgl. Hovannisian, Etiology and Sequelae of the Armenian Genocide, S. 113.

34 Vgl. Chaumont, Konkurrenz der Opfer, S. 188; Mosse, Geschichte des Rassismus, S. 256.

35 Vgl. Bloxham, Armenian Genocide, S. 141 f., dort die weitere Literatur, ferner: Gilbert, Twentieth-century genocides, S. 17; Katz, Holocaust and Comparative History, S. 15.

36 Vgl. Naimark, Flammender Haß, S. 50.

37 Vgl. Kieser/Schaller, Völkermord im historischen Raum, S. 57.

38 Vgl. Hosfeld, Operation Nemesis, S. 227 und 230; Naimark, Flammender Haß, S.58.

հրեաների սպանությունները գերմանական տիրապետության մեջ՝ սկսած 1941-ից, բայց դա ունի իր բացատրությունը. գերմանացիների տրամադրության տակ կային տեխնիկական, բյուրոկրատական և ռազմական ուրիշ միջոցներ, քան երիտթուրքերի մոտ՝ 1915 թվականին:

Անհասկանալի է նաև, թե ինչքանով են կրոնական դրդապատճառները դեր խաղացել այս ցեղասպանության համար: Իսլամը երիտթուրք ղեկավարության համար դեր չէր խաղում: Թալեաթը, ականատեսների համաձայն, աշխույժ, բացարձակապես անկրոն և սառը, հաշվենկատ տղամարդ էր: Երիտթուրքերը հետադեմ մահմեդական արմատականներ չէին. նրանք իրենց համարում էին նոր և ժամանակակից Թուրքիայի ճարտարապետներ³⁹: Թեև կուսակցությունը 1913-ի ամռանից խրախուսում էր իսլամական քաղաքականությունն արաբական մարզերում այն ժամանակ, երբ թուրքիզմն իր ղեկավարների քաղաքական հայացքներում արդեն գերակայում էր, բայց դա, իհարկե, ուներ միայն մարտավարական նշանակություն, քանի որ այդ կերպ մեղմացվում էին արաբների հետ խնդիրները⁴⁰: Դրան հակառակ՝ Նայմարկը կարծում է, որ հայերի ցեղասպանությունը պարունակում էր ժամանակակից կրոնական հետապնդումների տարրեր: «Ռասա և կրոնական խումբ» հասկացությունները միախառնվել էին: Ռասան և ժողովուրդը երիտթուրքերի համար եղել են թափանցիկ հասկացություններ⁴¹: Կրոնական դրդապատճառները ջարդերի ընթացքում գուցեև դեր չեն խաղացել ղեկավարության համար, բայց ցածր խավի մոտ, որոնց մեջ իրենց եռանդուն մասնակցությունն ունեին նաև բազմաթիվ քրդեր, անտարակույս, խաղացել են:

Քննարկվում է նաև այն հարցը, թե ինչու երիտթուրքերը նման կերպ չվարվեցին իրենց տիրապետության տակ գտնվող անցանկալի այլ փոքրամասնությունների հետ: Հույներն ահավոր տառապում էին պատերազմի ընթացքում, բայց ոչ բոլորին տեղահանեցին, և նրանք էլ նախատեսված չէին ոչնչացման համար: Հույների և հայերի միջև եղած կարևոր տարբերությունն այն էր, որ գոյություն ուներ հունական անկախ պետություն, որի հետ բնակչության փոխանակման մասին բանակցություններ էին վարվում դեռ 1913 թվականին⁴²:

Պատերազմի ընթացքում երիտթուրքերը մի շարք զանգվածային հակահունական միջոցառումներ ձեռնարկեցին, որոնք բնորոշվում են որպես էթնիկ զտումներ, բայց ոչ՝ ցեղասպանություն: «Մի՛ գնեք հույներից» միջոցառումից հետո՝ 1914-1915 թթ. ահաբեկչությունների ընթացքում, 150.000 հույներ հեռացան Օսմանյան կայսրությունից, 50.000-ը տեղահանվեց Ներքին Անատոլիա: Ահաբեկչությունն իրակացնում էր Դուշուբաշի Էսրեֆը՝ (Kushcubashi Esref) «Կուպիտ բռունցքը» (Հոսֆելդ), որը հրամայել էր դատարկել հունական գյուղերը: Հատուկ ջոկատները նույնպես ցանկացան թուրքական ժողովրդի «ինքնաբուխ» ցասումն արտահայտել: Արտագաղթող հույները պետք է բացատրություն

39 Vgl. Hosfeld, Operation Nemesis, S. 16; Naimark, Flammender Haß, S. 5 8; Katz, Holocaust and Comparative History, S. 8.

40 Vgl. Akçam, From Empire to Republic, S. 136.

41 Vgl. Naimark, Flammender Haß, S. 57.

42 Rubinstein, Genocide, S. 142, wirft diese Frage auf; vgl. ferner Naimark, Flammender Haß, S. 59 f.

ստորագրեին, որ իրենք ինքնակամ էին հեռանում⁴³: Մեկ այլ վտարման ու բռնության ալիք անցավ Էգեյան ծովի մոտ 1916 և 1918 թվականներին, և դա բացատրվում էր հավանական ռազմական նպատակներից ելնելով⁴⁴:

Ֆրանսիայի, Ռուսաստանի և Մեծ Բրիտանիայի կառավարությունները 1915 թ. մայիսի 24-ին միասնական հայտարարությամբ արձագանքեցին հայերի դեմ կատարված գազանություններին: «New crimes... against humanity and civilisation»-ի առիթով Բարձր Դռանը տեղեկացրին, որ դաշնակիցներն անձամբ պատասխանատվության կենթարկեն օսմանյան կառավարության բոլոր անդամներին և նրանց բոլոր հանձնակատարներին, եթե պարզ դառնար, որ վերջիններս ջարդերին մասնակից են դարձել: Թեև ԱՄՆ-ի արտգործնախարարը՝ Ռոբերտ Լանսինգը, նշում էր, որ Թուրքիան իրավունք ունի հայերին հանելու ռազմական գործողությունների գոտիներից, բայց նա իր դժգոհությունն էր հայտնել այդ գործողությունների անցկացման ահավոր դաժանության կապակցությամբ⁴⁵:

1919 թ. հունվարի 29-ին Լոնդոնում կայացավ մի վեհաժողով, որը հստակեցրեց թուրք պատերազմական հանցագործների դեմ դատավարության հիմնադրույթները: Սահմանվեցին հետևյալ դրույթները՝ զինադադարի մասին համաձայնագրի խախտում, պատերազմի զերիների խոշտանգում, ռազմական գործողություններ վարելու մասին համաձայնագրի խախտում, հայերի և այլ ժողովուրդների դեմ հարձակումներ, սեփականության թալան, կողոպուտ և ավերում⁴⁶: Հայկական գեներալը հանգեցրեց ցեղասպանության առաջին դատավարությանը Կոնստանդնուպոլսում, թեև նշյալ եզրն այն ժամանակ դեռևս ամբողջով չէր միջազգային իրավունքի տեսանկյունից:

Բրիտանական կառավարությունը 1919 թ. մեծ ճնշում էր գործադրում թուրքական նոր կառավարության վրա, որը սկզբում չէր ուզում հետաքննություն անցկացնել: Պատերազմի հանցագործների օրենքը կիրառելու մի քանի միջոցառումներ, այնուամենայնիվ, ձեռնարկվեցին, քանի որ թուրքական կառավարությունը դրանով խաղաղության ավելի լավ պայմանների հույս ուներ: Այդ պատճառով 1918 թ. դեկտեմբերի 23-ի համընդհանուր ներումը չտարածվեց պատերազմի հանցագործների վրա, իսկ 1919-ի գարնանը նոր կառավարությունն արագացրեց քրեական հետապնդումը: Բրիտանացիները փորձում էին, թեև ապարդյուն, հիմնել միջազգային դատարան, որը պետք է պատասխանատու լիներ պատերազմի օսմանյան հանցագործների դատապարտման համար: Հունական պատերազմի դեմ բողոքի պատճառով, որն սկսվեց 1919-ի մայիսին, և որի ժամանակ թուրքեր սպանվեցին, թուրքերն ազատ արձակեցին բազմաթիվ կասկածյալների: Իրենց իշխանության տարածքում բրիտանացիները ձերբա-

43 Vgl. Hosfeld, Operation Nemesis, S. 114 und 116; Naimark Flammender Haß, S. 41.

44 Vgl. Akçam, From Empire to Republic, S. 146.

45 Vgl. Taner Akçam, Armenien und der Völkermord. Die Istanbul Prozesse und die türkische Nationalbewegung, Hamburg 2004, S. 78; Terner, Der verbrecherische Staat, S. 23; ferner: Schabas, Genozid im Völkerrecht, S. 33; Vest, Genozid durch organisatorische Machtapparate, S. 70; Kuper, Genocide, S. 20; Smith, The Holocaust and other Genocides, S. 156; Gilbert, Twentieth-century genocides, S. 16.

46 Vgl. Akçam, Armenien und der Völkermord, S. 98.

կալեցին որոշ կասկածյալների և բերեցին Մալթա⁴⁷: Իսկ միջազգային դատարանի նախաձեռնությունը ձախողվեց Ֆրանսիայի անհամաձայնության պատճառով:

1919 թ. հուլիսի 5-ին Թալեաթը, Էնվերը, Ջեմալը և Նազըմը իրենց բացակայությամբ մահվան դատապարտվեցին: Հաջորդ դատավարություններում թուրքական դատարանները դատապարտեցին երիտթուրքերի ստորադաս ծառայողներին, քանի որ կարողացան ապացուցել ցեղասպանությանը նրանց մասնակցությունը: Վերջնական դատավճիռներ կայացրին պատերազմի այլ հանցագործների հանդեպ, բայց մահվան դատավճիռներ՝ միայն հիմնական դատավարության ժամանակ, երբ ապացուցվեց նրանց մասնակցությունը հայերի սպանություններին: Ընդհանուր առմամբ՝ դատարանները կայացրին 17 մահվան դատավճիռ, որոնցից ի կատար ածվեց երեքը: Պատերազմի գլխավոր հանցագործները կարողացան փախչել, և նրանց պատասխանատվության չենթարկեցին: Դատավարությունները մեծ ցույցերի պատճառ դարձան, իսկ թուրքական կառավարությունը դա համարում էր անհրաժեշտ զիջում Անտանտին⁴⁸:

Թալեաթ փաշան, որը երիտթուրքական վարչակարգի մեծ վեզիրն ու ներքին գործոց նախարարն էր, 1921 թ. սպանվեց Բեռլինում, մի փողոցում, երիտասարդ հայի՝ Սողոմոն Թեհլերյանի կողմից⁴⁹: Վերջինիս դատավարության ընթացքում Գերմանիայի քաղաքականությունը զբաղված էր Վերին Շլեզիայի (Միլեզիայի - Լ.Ս.) համար պայքարով: Մեծ դատավարությունը միջազգային անցանկալի արձագանքների պատճառ կդառնար, ավելին՝ սպասվում էին պատերազմի սեփական հանցագործների դատավարությունները Լայպցիգում⁵⁰: Հայերի սպանությունների մասին հանրային քննարկումը կանխվեց նենգափոխված դատավարությամբ, և Թեհլերյանն իրավաբանական հնարքով ազատ արձակվեց⁵¹: Թալեաթի սպանությամբ հայերի կողմից սկսվեցին սիստեմատիկ վրեժխնդրության գործողություններ՝ Նեմեսիս անունով: Հաջորդ տարիներին կատարվեցին այլ սպանություններ երիտթուրքական նախկին առաջնորդների դեմ. 1921 թ. դեկտեմբերի 6-ին Հռոմում սպանվեց նախկին մեծ վեզիր Սաիդ Հալիմը, 1922 թ. Բեռլինում՝ Բեհետդդին Շաքիրը՝ թուրքական հատուկ ջոկատների նախկին ղեկավարը, իսկ 1922 թ. հուլիսի 21-ին Ջեմալ փաշան և Նուրաթ Բեյը սպանվեցին Թրիլիսիում՝ մի զբոսանքի ժամանակ⁵²:

47 Vgl. Akçam, Armenien und der Völkermord, S. 77, 83 ff. und 108.

48 Zu den Prozessen vgl. ferner: Vahakn N. Dadrian, A Textual Analysis of the Key Indictment of the Turkish Military Tribunal Investigating the Armenian Genocide, in: Armenian Review 44, 1991, S. 1-36; Annette Höss, The Trial of Perpetrators by the Turkish Military Tribunals. The Case of Yozgat, in: Hovannisian, Armenian Genocide, S. 208-221; zu weiteren Prozessen vgl. Akçam, Armenien und der Völkermord, S. 104 und 107.

49 Der Täter, Soromon Tehlerjan, gab im Prozeß an, die Massaker nur knapp überlebt zu haben. Demgegenüber nimmt Hosfeld, Operation Nemesis, S. 23 f., 26 und 301 an, daß Tehlerjan Bestandteil der Operation Nemesis gewesen sei, die eine systematische Vergeltungspolitik betrieben hätte. Tehlerjan kämpfte als Angehöriger eines armenischen Freiwilligenbataillons auf russischer Seite.

50 Vgl. Hosfeld, Operation Nemesis, S. 19.

51 Tessa Hofmann (Hg.), Der Völkermord an den Armeniern vor Gericht. Der Prozeß Talaat Pascha, Göttingen, 3. Auflage 1980; Akçam, Armenien und der Völkermord, S. 109.

52 Vgl. Hosfeld, Operation Nemesis, S. 25 und 302 ff.

Ցեղասպանության համար պատասխանատուների հետապնդումն անհնարին դարձավ Մերձավոր Արևելքում նոր պատերազմների, Աթաթուրքի ապստամբության և հույների ու թուրքերի միջև արյունալի էթնիկ ընդհարումների պատճառով: Անգլիական քաղաքականությունն այլևս չէր փորձում նոր բնորոշումներ տալ հայկական կոտորածներին: Ցեղասպանությունը համարվում էր պատերազմի հանցագործություն, բայց ոչ մի կասկած չկար, որ խոսքը առանձնահատուկ ծանր հանցագործության մասին է, որը պատժելի է առանց ներման:

Մինչև հիմա քիչ է հետազոտված՝ միջազգային իրավունքի և Ազգերի լիգայի քննարկումների վրա ազդեցություն ունեցած՞ն արդյոք 1920-ականների այս դատավարությունները և ինչպիսի՞ն էր այդ ազդեցությունը, կամ ինչպե՞ս նման քննարկումները նախադեպ ստեղծեցին հետագա որոշումների համար: Ռաֆայել Լեմկինի ստեղծածը նշան էր այն բանի, որ քննարկումների մակարդակով՝ միջազգային իրավունքի մեջ տեղի ունեցավ խնդրի արծարծման մի գործընթաց, որի մասին մինչ այժմ քիչ բան է հայտնի:

Երիտթուրքերի կառավարության ցեղասպանական քաղաքականությունը երբեք չի ճանաչվել: Փաստորեն, թուրքական քաղաքականությունը 1923 թ. Լոզանի պայմանագրով միջազգային ընդունելություն գտավ: Դրան նպաստեց այն, որ եվրոպական քաղաքական բազմաթիվ գործիչներ հիանում էին Մուսթաֆա Քեմալով, որն ավարտին հասցրեց Առաջին աշխարհամարտից հետո Օսմանյան կայսրության փոխակերպումը թուրքական ազգային պետության: ԱՄՆ-ը միանշանակորեն վարում էր ազգային շահերի պաշտպանության քաղաքականություն, երբ իր կառավարությունը 2000 թ. հոկտեմբերի 19-ին հսկայական ազդեցություն գործեց Ներկայացուցիչների պալատի վրա՝ կանխելու համար Հայոց ցեղասպանությունը ճանաչող բանաձևը: Թուրքիան համարվում էր ռազմավարական անհրաժեշտ գործընկեր, և նրան պետք էր խնայել⁵³:

Այս աջակցությունը մինչ այժմ հնարավորություն է տալիս թուրքական կառավարությանը հերքել ցեղասպանությունը և հետապնդել այն լրագրողներին, որոնք նման թելադրանքին չեն հետևում: Թուրքական արխիվներում պատմական անկախ հետազոտություններն այս թեմայի շուրջ մինչ օրս նույնպես խափանվում են, և անհնար է ակնկալել, որ ինչ-որ բան կփոխվի առաջիկայում: Այդ պատճառով զոհի տեսանկյունից հետազոտության համար վիթխարի նյութեր են տրամադրված, ավելին, քան Հոլոքոսթի դեպքում, բայց դեռևս բացակայում է հանցագործների տեսանկյունը:

Այնուամենայնիվ, արտասահմանում գոյություն ունեն բավականաչափ նյութեր, որոնք հիման վրա զենոցիդի մեղադրանքը միանշանակորեն հնարավոր է ապացուցել: Դեռ ամերիկացի դեսպան Մորգենթաուն պատերազմի ժամանակ Թալեաթ փաշայի հետ զրույցներից եկավ այն եզրակացության, որ երիտթուրքերը մտադրություն ունեն ոչնչացնել ամբողջ հայ ժողովրդին: 1918 թվականին հրատարակված հիշողությունների վերջում նա գրում է. «Երբ թուրքական իշխանություններն այս տեղահանումների հրամանը տվեցին, դրանով մի ամբողջ ժողովրդի մահվան դատավճիռ կայացրին. նրանք դա լավ հասկանում էին, և ինձ

53 Vgl. Kieser/Schaller, Völkermord im historischen Raum, S. 38 und 60.

հետ ունեցած գրույցներում դա ամեննին էլ չէին թաքցնում»⁵⁴:

Կենդանի մնացած հայերի հիշողությունների կողքին գերմանալեզու աղբյուրները նյութերի կարևորագույն հավաքածու են ցեղասպանության ուսումնասիրության համար, փաստ, որը հաճախ անգլո-ամերիկյան գրականության մեջ բավարար ուշադրության չի արժանացել: Նախապատերազմյան ժամանակաշրջանի տնտեսական, քաղաքական և ռազմական սերտ կապերի և պատերազմում դաշինքի պատճառով 1915 թվականին գերմանացի ու ավստրիացի մեծ թվով քաղաքացիներ գտնվում էին Օսմանյան կայսրությունում, մարդիկ, որոնք դարձան սպանդի և տեղահանումների ականատեսը: Բազմաթիվ բժիշկներ, միսիոներներ, բուժքույրեր, զինվորականներ, ինժեներներ, մասնագետներ, բանկերի ներկայացուցիչներ, արևելագետներ և այլ զիտնականներ դարձան դեպքերի խոսուն վկաները, որոնք Գերմանիա էին ուղարկում մանրամասն տեղեկություններ ջարդերի մասին: Այս ստվարածավալ աղբյուրները մինչ օրս հետազոտողների կողմից ենթարկվել են միայն նախնական մշակման:

Այն դեպքում, երբ Հիտլերը դարձել է ժամանակակից պատմության ամենահայտնի դեմքերից մեկը, մինչ օրս «Միություն և առաջադիմության» կառավարության պարագլուխներին ճանաչում են սոսկ մասնագետները: Այս անանունությունը նպաստեց նրան, որ հայկական ջարդերն արևմտյան հասարակության մեջ դարձան քիչ հայտնի: Մեծ հանցագործությունները պահանջում են մեծ հանցագործներ, և երբ այդ հանցագործներն ակնհայտ չեն, հանցանքները քիչ կարևորելու միտում է առաջանում⁵⁵:

Պաշտոնական Թուրքիան երբեք լրջորեն չի զբաղվել Օսմանյան կայսրության այս վերջին փուլով: Դրա փոխարեն հորինվում է մի պատմություն, որն ուղղված է հանրային մտացածին անկողմնակալությանը, այն է՝ հայկական տեսանկյունը համեմատել թուրքականի հետ: Դրա հետևում թաքնված է հակափաստարկների հորինումը, որ հայերն ու երիտթուրքերը եղել են հակամարտության հավասար կողմեր: Ժամանակակից Թուրքիայի հիմնադրման միջոցով 1919-ից՝ 1921 թթ. անկախության համար շարժումը մեկնաբանում է որպես ազգային-ազատագրական պայքար՝ ուղղված եվրոպական իմպերիալիզմի դեմ: Այս հիմքի վրա էլ հայերի տեղահանումները ներկայացվում են որպես անհրաժեշտ միջոցառում հայրենիքը փրկելու համար:

Թեև հետագայում պաշտոնանկ երիտթուրքերին գուցեև հնարավոր էր գենոցիդի համար պատասխանատու համարել, բայց հանցագործներն արդեն այն հակառակորդ վերնախավի անդամներն էին, որոնք 1923 թ. Աթաթուրքի ղեկավարությամբ ստեղծեցին ժամանակակից Թուրքիան: «Միություն և առաջադիմության» բազմաթիվ նախկին անդամներ, որոնք պատասխանատու էին տեղահանումների և ջարդերի համար, մասնակցեցին ժամանակակից թուրքական հանրապետության հիմնադրմանը: Այդ պատճառով մեղքի ճանաչումը կասասներ հորինված պատմությունը և նույնիսկ՝ ժամանակակից Թուրքիայի ինքնությունը: Իրավիճակը բոլորովին այլ է, քան 1949-ից հետո՝ Գերմանիայի Դաշնային Հանրապետությունում: Նաև Աքչամն է մշում, որ Աթաթուրքի դերը խոչընդոտում

54 Zitirt bei Naimark, Flammender Haß, S. 53.

55 Vgl. Rubinstein, Genocide, S. 141 f.

է, որ ժամանակակից Թուրքիայում կարողանա տեղ գտնել հայկական գեոնոցիդը⁵⁶:

Այդ պատճառով, մինչ օրս թուրքական պաշտոնական քաղաքականությունը վարում է երկու ռազմավարություն՝ կա՛մ հայկական գեոնոցիդը հերքելու, կա՛մ նրան մեկ այլ նշանակություն տալու: Կառավարության կողմից պատվիրված մեծ թվով հրապարակումներն էլ մի դեպքում պնդում են, որ հետապնդումներ ընդհանրապես չեն եղել, մյուս դեպքում հայտարարվում է, որ հայերն Անտանտի կողմնակից ընդդիմադիրներ էին, որոնք պետք է չեզոքացվեին⁵⁷: Տերմոնը չափազանց դիպուկ է բնորոշել թուրքական արդարացումների անհեթեթությունն ու տրամաբանության հակասականությունը. «Ոչինչ էլ չի պատահել, բայց նրանք դրան արժանի էին»⁵⁸:

Թարգմանությունը՝ բանաս. գիտ. քեկնածու
Լիանա Ա. Սաֆարյանի

THE YOUNG TURK REGIME AND THE ARMENIANS

Prof. Boris Bart (Konstanz, Germany)

Գ. (Թ) Կարի, թիվ 3 (35) հունիս-սեպտեմբեր, 2011

ՎԵՄ համահայկական հանդես

56 Vgl. Bayaktar/Seibel, Das türkische Tätertrauma, S. 382 und 392 ff.; Akçam, From Empire to Republic, S. 8 und X.

57 Vgl. an Rechtfertigungsschriften z. B.: Generaldirektorat der Staatsarchive des Amtes des Ministerpräsidenten (Hg.), Armenian Violence and Massacres in the Caucasus and Anatolia based on Archives, Ankara 1995; Hüsamettin Yildirim, Armenische Behauptungen und die Wahrheit, Ankara 2001, streitet grundsätzlich die Morde ab; Mim Kemal Oke, The Armenian Question 1914-1923, Oxford 1988, befaßt sich ausführlich mit armenischem Separatismus und Terrorismus.

58 Vgl. Ternon, Der verbrecherische Staat, S. 152.